

İttihat ve Terakki Tarafından Birinci Dünya Savaşı Sırasında Basın ve Edebiyat Dünyasına Yapılan Örtülü Ödenek Harcamaları

Discretionary Fund Expenditures Performed for the Press and Literature During the World War I by the Committee of Union and Progress

Ali Şükrü Çoruk^{1*}

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ali Şükrü Çoruk,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dil
ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: alisukrucoruk@gmail.com

Geliş tarihi / Date of receipt: 30.03.2018

Kabul tarihi/Date of acceptance: 07.05.2018

Atıf/Citation:

Çoruk, Ali Şükrü. "İttihat ve Terakki Tarafından Birinci Dünya Savaşı Sırasında Basın ve Edebiyat Dünyasına Yapılan Örtülü Ödenek Harcamaları." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018, s. 75-97.
<https://doi.org/10.26650/TUDED425598>

ÖZET

Yenilgiyle biten Birinci Dünya Savaşı ertesinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında 1-2 Kasım 1918 tarihinde İttihatçı liderler Enver, Talat ve Cemal Paşaların, ülkeyi terk etmesiyle birlikte, Türkiye'de ülkeyi savaşa sokan ve savaş sürecinde yönetimi elinde bulunduran, ardından iktidardan düşen İttihat ve Terakki etrafında bir "devr-i sâbık" tartışması yaşanır. Başarısızlığın hesabını sorma eksenli bu tartışmaların odağında ise daha çok mâli konular yer almış, İttihat ve Terakki yönetiminin savaş sırasında yaptığı harcamalar uzun süre ülke gündemini işgal etmiştir. Bu konuda ön plana çıkan harcama kalemi ise hâliyle örtülü ödenek -dönemindeki adlandırmasıyla "tahsisât-ı mestûre"- olmuştur.

Tabiiati itibarıyla pek çok açıdan tartışma potansiyeli taşıyan örtülü ödenek meselesi matbuat ve edebiyat dünyası söz konusu olduğunda özel bir önem arz etmektedir. Savaş sırasında propagandaya yönelik olarak edebiyat alanında tercih edilen isimler, ortaya konan eserlerin başarısı, konunun mâli boyutu, sanatçıların meseleye yaklaşımı vs. pek çok konu iktidar-sanatçı ilişkisi bağlamında tartışmaya zemin hazırlamaktadır. Aynı durum İttihat ve Terakki döneminde Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan harcamalar için de geçerlidir. Bu makalede Mütareke döneminde Harbiye Nezareti ve Dâhiliye Nezareti kaynaklı olarak gazetelere yansıyan bilgiler ve haberler ışığında savaş sürecinde İttihat ve Terakki iktidarı eliyle örtülü ödenek hesabından matbuat dünyasına yapılan ödemeler üzerinde durulacaktır. Konu etrafında Kasım 1918-Eylül 1920 arasında İstanbul'da yayınlanan gazetelerde yapılan neşriyat makalemizin temel kaynakları olarak kullanılacaktır. Bunun yanı sıra ortaya çıkan rakamlar değerlendirilirken dönemle ilgili yapılan çalışmalardan ve hatıratlardan faydalanılacaktır. Ayrıca edebiyat tarihimizde önemli yere sahip dergiler ve şahsiyetler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, örtülü ödenek, Birinci Dünya Savaşı, Enver Paşa, Mütareke dönemi

ABSTRACT

After The Mondros Armistice – which was signed at the end of the World War I, and which ended in defeat – the Unionist leaders, Enver, Talat and Cemal Pashas, left Turkey between 1 and 2 November 1918. There is a "past period" debate around the Committee of Union and Progress, which had made the decision to

enter the country into war, in which it retained control of the country during the war, but then fell from power. In the discussions centered on enquiring information and calculations about this failure, mostly financial topics have been dominant, and therefore, the expenditures made by the Committee of Union and Progress during the war have long occupied the country's agenda. In this regard, the expenditure item in the foreground is the so-called "discretionary fund".

This "discretionary fund" – which became a hugely controversial topic in the country – is of particular importance when it comes to the world of print and literature. The preferred authors for propaganda during the war, success of works, the financial dimension of the issue, the approach of authors to the subject etc. many issues lay the groundwork for debates around the government-author relationship. The same is true for expenditures made during the World War I and during the Union and Progress period. This article will focus on the payments made to the world of print in the light of the information and news reflected in the newspapers due to the Ministry of War and the Ministry of Internal Affairs during the Armistice Period. It also considers the "discretionary fund" account by the power of the Union and Progress in the course of the war. These articles, published in Istanbul between November 1918 and September 1920, are employed as the primary source of this article. In addition, while evaluating the emerging figures and characters, this article examines memorabilia from other studies regarding the same period and research topic. Moreover, it focuses on magazines and titles that had a significant place in our literary history.

Keywords: The Committee of Union and Progress, discretionary fund, World War I, Enver Pasha, Armistice period

EXTENDED ABSTRACT

After The Mondros Armistice, which was signed at the end of the World War I and ended in defeat, the Unionist leaders Enver, Talat, and Cemal Pashas left the country between the 1st and 2nd November, 1918. There is a "past period" debate around the Committee of Union and Progress, which had made the decision to enter the country into war, in which it retained control during the war but fell from power later. In the discussions centered on enquiring information and calculations about this failure, mostly financial topics have been dominant, and therefore, the expenditures made by the Committee of Union and Progress during the war have long occupied the country's political agenda.

In this regard, the most relevant expenditure item was the so-called "discretionary fund". The most important feature of this fund was that "money [was] allocated to state officials on condition of being kept confidential for whom and for what purpose they are to be used in matters that are of interest to the public and which should not be disclosed". Importantly, the fund was under no supervision. However, in the cases of failures and extraordinary circumstances, "discretionary fund" comes at the forefront of issues that government and governors are criticized. As a matter of fact, the same is true for the Union and Progress, which fell from power immediately after the World War I, and which is seen as being responsible for the defeat.

The "discretionary fund", which became a hugely controversial topic in the country, is of particular importance when it comes to the world of print and literature. The preferred authors for propaganda during the war, success of works, the financial dimension of the issue, the approach of authors to the subject etc. many issues lay the groundwork for debates around the government-author relationship. The same is true for expenditures

made during the World War I and during the Union and Progress period. This article focuses on the payments made to the world of print in the light of the information and news reflected in the newspapers due to the Ministry of War and the Ministry of Internal Affairs during the Armistice Period. It also considers the “discretionary fund” account by the power of the Union and Progress in the course of the war. The articles published in Istanbul around November 1918–September 1920 are employed as the primary source of this article. Additionally, while evaluating the emerging figures and characters, it also examines memorabilia from other studies about the said period.

The following conclusions can be reached regarding the payments made by the power of the Union and Progress during the World War I – on the basis of the sources and works mentioned above, and regarding the payments made to print media by the calculations of the Ministry of War, which were disguised as benefits and reflected on the press during the Armistice Period.

1. The discussion of the discretionary fund in the Armistice press. The first list of this issue was published on 21 October 1918 (19th of November) for the power of the Union and Progress, which started immediately after the signing of the Mondros Armistice when Enver, Talat, and Cemal Pashas went abroad.
2. Discretionary fund list that originated from the Ministry of War were published between 21 November 1918 and September 1920. It was meaningful to publish large lists, especially at the time of the Union and Terror, and during the anti-national and struggling governments of Damat Ferit Pasha, which took place from 19 to 20 April 1919 and from 7 to 10 September 1920). In effect, Damat Ferit Pasha's government fell on 17 October 1920, and this issue fell from the agenda after the establishment of the new Ahmet Tevfik Pasha government.
3. Alemdar, Peyâm and Peyâm-Sabah newspapers, like Damat Ferit Pasha, who opposed the Union and Terror and the National Struggle, wanted to constantly keep the issue of covered appropriation on the agenda.
4. Newspapers, magazines and books supported by discretionary fund account were Red-Black Book, New Magazine, The Translator of Truth, Literature-General Magazine, Armenian Hayrenik Newspaper, Farmers Association Magazine, and Hâver.
5. Tanin, Hilâl and Servet-i Fünûn were the printing houses which were paid from the discretionary fund.
6. Poets and writers who were paid from the discretionary fund account were Ahmet Rasim, Mevlânzâde Rifat, Celâl Sâhir (Erozan), Samipaşazâde Sezai, Kâzım Nami Bey, Mehmet Emin Yurdakul, Abdülhak Hâmid, Ahmed Cevad Emre, Celâl Nuri

Bey, Ahmet Ağaoğlu, and Hamdullah Subhi. It is also noteworthy to mention that Mevlânzâde Rifat opposed the Committee of Union and Progress.

7. Abdülhak Hâmid, Mehmet Emin Yurdakul, Enis Avni, Kâzım Nami Bey, Mevlânzâde Rifat, Ahmet Ihsan Bey, and some institutions (such as Hilâl Printing House) sent their explanations about the money they had been given to the newspapers, while others preferred to keep quiet.
8. It is difficult to assess whether or not the list of sources from the Ministry of War and Internal Affairs published in the newspapers is a complete list. Considering the information and statements made later, we can see that names, such as Cenab Şahabeddin and Yusuf Ziya Ortaç at the time of the Union and Progress, also received money from the covered appropriation. However, these two names are not included in the published lists. This raises the question about the rigor and reliability of the work done.

GİRİŞ

Yenilgiyle biten Birinci Dünya Savaşı ertesinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında 1-2 Kasım 1918 tarihinde İttihatçı liderler Enver, Talat ve Cemal Paşaların, ülkeyi terk etmesiyle birlikte, Türkiye'yi savaşa sokan ve savaş sürecinde yönetimi elinde bulunduran, ardından iktidardan düşen İttihat ve Terakki etrafında bir "devr-i sâbık" tartışması yaşanır. Başarısızlığın hesabını sorma eksenli bu tartışmaların odağında ise daha çok mâlî konular yer almış, İttihat ve Terakki yönetiminin savaş sırasında yaptığı harcamalar uzun süre ülke gündemini işgal etmiştir.¹ Bu konuda ön plana çıkan harcama kalemi ise hâliyle örtülü ödenek, dönemindeki adlandırmasıyla "tahsisât-ı mestûre" olmuştur.

"Devlet menfaatini ilgilendiren ve açıklanmaması gereken işlerde kullanılmak üzere kime ve ne için verildiği gizli kalmak şartıyla devlet yetkililerine tahsis edilen para"² olarak adlandırılan örtülü ödenek harcamalarının en önemli özelliği her türlü denetimden uzak olmasıdır. Bununla beraber başarısızlık durumlarında, olağanüstü hâllerde ilgili yönetimi ve yöneticiyi sorgulama babında ilk öne çıkan konuların başında örtülü ödenek gelmektedir. Nitekim aynı durum Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından iktidardan düşen ve yenilginin sorumlusu olarak görülen İttihat ve Terakki için de söz konusudur.

Tabiatı itibarıyla pek çok açıdan tartışma potansiyeli taşıyan örtülü ödenek meselesi matbuat ve edebiyat dünyası söz konusu olduğunda özel bir önem arz etmektedir. Savaş sırasında propagandaya yönelik olarak edebiyat alanında tercih edilen isimler, ortaya konan eserlerin başarısı, konunun mâlî boyutu, sanatçıların meseleye yaklaşımı vs. pek çok konu iktidar-sanatçı ilişkisi bağlamında tartışmaya zemin hazırlamaktadır.³ Aynı durum İttihat ve Terakki döneminde Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan harcamalar için de geçerlidir. Bu makalede Mütareke döneminde Harbiye Nezareti ve Dâhiliye Nezareti kaynaklı olarak gazetelere yansıyan bilgiler ve haberler ışığında savaş sürecinde İttihat ve Terakki iktidarı eliyle örtülü ödenek hesabından matbuat dünyasına yapılan ödemeler üzerinde durulacaktır.⁴ Konu etrafında Kasım 1918-Eylül 1920 arasında İstanbul'da yayınlanan gazetelerde yapılan neşriyat makalenin temel kaynakları olarak kullanılacaktır. Bunun yanı sıra ortaya çıkan rakamlar değerlendirilirken dönemle ilgili yapılan çalışmalardan,

- 1 Bu konuda en önemli kaynaklar dönemin gazeteleri ve hatıratlardır. Meseleyi gazeteler çerçevesinde muhtasar tarzda ele alan bir makale için bkz. Mehmet Aydın, "İttihat ve Terakki'ye Yönelik İstanbul Basınında Yer Alan Bazı Yolsuzluk İddiaları", Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall 2008, s. 696-706.
- 2 İlhan Ayverdi, Misallı Büyük Türkçe Sözlük, 1. Baskı, Ocak 2010, s. 967. Dönem gazetelerinde örtülü ödenek karşılığı olarak "tahsisât-ı mestûre" tabiri kullanılmıştır. Biz makale boyunca bugün unutulmuş olan bu tabirin yerine günümüzdeki kullanımını esas alarak alıntılar dışında "örtülü ödenek" tabirini tercih ettik.
- 3 İktidar-sanat ilişkisini tartışan iki önemli çalışma için bkz. Alâattin Karaca, Necip Fazıl Adnan Menderes İlişkisi, Ankara 2009; Erol Köroğlu, Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), İstanbul 2010;
- 4 Gazetelerde yayınlanan örtülü ödenek listelerinin Harbiye Nezareti ve Dahiliye Nezareti kaynaklı olduğuna şüphe yoktur. Çünkü ilgili kurumlar bu listeleri yalanlamamış, bazı durumlarda konuyla ilgili "tavzih" ve "izah" yapmakla yetinmiştir. Bu tavzih ve izahlara örnek için bkz. "Harbiye Nezareti -Bir İzah-", Hâdisat, nr. 34, 22 Teşrinisânî [Kasım] 1918, s. 2; "Bir Tavzih", İkdâm, nr. 7825, 24 Teşrinisânî [Kasım] 1918; "Harbiye Nezareti -Tavzih-", Tasvir-i Efkâr, nr. 2595, 19 Kânûnevvvel [Aralık] 1918, s. 2.

hatıratlardan faydalanılacaktır. Ayrıca edebiyat tarihimizde önemli yere sahip dergiler ve şahsiyetler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

1. Örtülü Ödenek Harcamalarını Araştırma (Tetkik-i Seyyiât ve Hesâbât) Komisyonunun Kurulması

Mondros Mütarekesi'nin hemen akabinde İttihat ve Terakki idaresine yönelik olarak kamuoyunda başlayan yolsuzluk tartışmaları⁵ ve aşağıda göreceğimiz şekilde ilk örtülü ödenek listesinin gazetelerde yayınlanması devleti harekete geçirmiş, bu konuda çalışmak üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Sözü ettiğimiz komisyon, Mütareke dönemindeki Birinci Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa hükûmeti tarafından Harbiye Nezareti bünyesinde kurulan ve 28 Teşrinisânî [Kasım] 1918 tarihinde Padişah Vahidettin tarafından onaylanan "Tetkik-i Hesâbât ve Seyyiât Komisyonu"dur.⁶ Komisyonun başlıca görevi 1914'ten savaş sonuna kadar "mülga Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti devâir ve şûâbâtında vukua getirilmiş olan sû-i istimalatı tetkik ve failerini zâhire ihraç etmek"tir. Başka bir deyişle komisyon sadece örtülü ödenek meselesini ele almayıp Enver Paşa'nın Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olduğu dönemde yapılan bütün suistimalleri araştırıp failerini ortaya çıkarmak amacıyla teşkil edilmiştir.⁷ Bununla beraber ileride göreceğimiz üzere komisyon çalışmalarının ve kamuoyundaki merak ve beklentilerin yapılan harcamalar üzerinde yoğunlaştığını, özel olarak örtülü ödenek meselesinin diğerlerinden daha fazla ilgi

- 5 Kamuoyunda başlayan bu tartışmalar hâliyle gazetelere de yansiyacaktır. Süleyman Nazif'in başyazarlığını yaptığı Hâdisat, örtülü ödenek konusunda yayın yapan gazetelerden birisidir. Gazete tahsisat-ı mestürenin yani örtülü ödeneğin işleyişi hakkında okuyucularını bilgilendirmek üzere Enver Paşa zamanında Harbiye Nezareti Muhasebe Müdürlüğü görevinde bulunmuş olan Hacı Muhiddin Bey ile yapılmış bir röportaja sayfalarında yer verir. Muhiddin Bey'in verdiği bilgiye göre örtülü ödenek harcamaları konusunda tek yetkili ve sorumlu kişi bizzat bakanın kendisidir. Çünkü "mestüre sarfiyatı nazırın şahsına taalluk eder". Başka bir deyişle ödemenin yapılması için Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın "Verilsin" emri yeterlidir. Bu emir sorgusuz sualsiz yerine getirilir. Harbiye Nezareti Muhasebe Müdürlüğü sadece "bu paranın verilmesi için lâzım gelen evrâkı ihzâr eder. Muhiddin Bey'e göre verilen paraların kayıtları "Muhasebât Dairesinde mühimme mümeyyizinde bütün teferruatıyla" saklanmıştır. ("Tahsisat-ı Mesture Ne İmiş?", nr. 19, 7 Teşrinisânî [Kasım] 1918, s. 1-2)
- 6 Mütareke sonrası birinci Tevfik Paşa hükûmeti zamanında İttihat ve Terakki dönemine ait iddiaları araştırmak için kurulan komisyonlar için bkz. Necati Çavdar, "Tevfik Paşa Hükümeti'nin Sulh Hazırlıkları ve Paris Sulh Konferansı'na Sunduğu Ermeni Meselesine Dair Bir Çözüm Önerisi", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. I, (2011), s. 19-33.
- 7 Komisyonun kurulması ile ilgili olarak 30 Teşrinisânî [Kasım] 1334 (nr. 3407) tarihli Takvim-i Vekayî'de yayınlanan kararnamenin metni şöyledir:
"Seferberliğin ilânından beri mülga Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti devâir ve şûâbâtında vukua getirilmiş olan sû-i istimalatı tetkik ve failerini zâhire ihraç etmek üzere Harbiye Nezareti Müsteşarı Mirliha Hilmi Paşa'nın riyaseti altında Erkan-ı Harbiye miralayları Hasan Tosun ve Sadık Sabri ve Behçet Beylerle Muhasebat Dairesi Şube Müdüriyetinden mütekaif Rıfat ve Atik Dördüncü Ordu Levazım Dairesinden mütekaif Şükrü ve Birinci Kolordu Idare Heyetinden Mümeyyiz Nazmi ve Beşinci Ordu Levazım Reisi Kaymakam Osman Beylerden mürekkebe olarak hemen ifâ-yı vazifeye başlamak üzere Tetkik-i Hesâbât ve Seyyiât Komisyonu namı altında bir komisyon teşkil edilmiştir. 11 Safer 1337- 26 Teşrinisânî 1334.

Harbiye Nazırı
Abdullah

Sadrazam
Tevfik

çektğini söyleyelim.⁸ Ayrıca yukarıda sözü edilen komisyonun tek olmadığını, aynı şekilde Dâhiliye Nezareti'nde de bir komisyon oluşturulduğunu gazetelerde örtülü ödenekle ilgili yapılan yayınlardan öğreniyoruz.⁹ Ancak devlette örtülü ödenek harcamalarını koordine eden, ilgili nezaretlere aktaran ve bu konuda belirleyici olan kurumun aynı zamanda Başkumandan Vekili olan Enver Paşa'nın başında bulunduğu ve savaş sırasında bir bakıma ülkenin yönetildiği Harbiye Nezareti olduğunu unutmamak gerekir.¹⁰

Komisyonun çalışmaları sırasında örtülü ödenek başlığı altında basına yansıyan rakamlara ve harcama kalemlerine baktığımızda ortaya çıkan listeler içerik olarak oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Listelere baktığımızda yabancı konukların ağırlanması, bazı valilere para gönderilmesi, Veliefendi Çayırı için yapılan istimlâk, Hilâl-i Ahmer, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Kudüs Rum Patrikliğine yardım yapılması, bazı ileri gelen ailelere borç para verilmesi gibi birbirinden farklı konularda Harbiye Nezareti örtülü ödeneğinden harcama yapıldığını görüyoruz. Ayrıca savaş sırasında başta devlet eliyle yürütülen propaganda çalışmalarına bağlı olarak çeşitli sebeplerle matbuat dünyasına, gazetelere, yazarlara ve matbaalara yapılan ödemeler de listelerde yer almaktadır. Başta da belirttiğimiz gibi biz bu makalede listelerin bütününe değerlendirmek yerine Harbiye Nezareti'nden savaş sırasında örtülü ödenek kaleminden matbuat dünyasına yapılan ödemeler üzerinde duracağız.¹¹ Hemen söyleyelim ki örtülü ödenek konusunda diğer gazetelerin yanında *Peyâm*, *Peyâm-Sabah* ve *Alemdar* gazetelerinin meseleyi geçmişe dayanan İttihat ve Terakki aleyhtarlığı çerçevesinde değerlendirdiklerini, konu ile ilgili yaptıkları yayınlarda siyasî görüş ayrılıklarına dayanan muhalif tavrın belirleyici olduğunu görmek mümkündür.

2. Örtülü Ödenekle Çıkan Bir Dergi: Yeni Mecmua

Basında, İttihat ve Terakki yönetiminin savaş sırasında örtülü ödenek tertibinden yaptığı harcamalarla alâkalı ilk haber İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçışından yaklaşık üç hafta sonra, yukarıda sözünü ettiğimiz araştırma komisyonunun kurulmasından bir

- 8 Kendisine verilen görevden dolayı kamuoyunun yakından takip ettiği komisyonun ilk başkanı Miriliva Hilmi Paşa'dır. Çalışmaları sırasında pek çok başkan değiştiren komisyonda sırayla Fuat Paşa (Takvim-i Vekayi, nr. 3625, 17 Ağustos 1919), Sabri Paşa (nr. 3644, 13 Eylül 1919), Ali Hilmi Paşa (nr. 3690, 5 Teşrinisânî [Kasım] 1919), tekrar Sabri Paşa (nr. 3833, 21 Nisan 1920), Refik Paşa (nr. 3861, 24 Mayıs 1920) ve İsmail Hakkı Paşa (nr. 4122, 29 Mart 1921) başkanlık yapmışlardır.
- 9 Gazetelerde Dahiliye Nezareti'nde de bir Tetkik-i Seyyiât Komisyonu kurulduğuna dair haberler söz konusudur. Eski Kosova Valisi Mazhar Bey başkanlığında kurulan komisyonun üyeleri İstinaf Mahkemesi azaları Artin ve Haralombo Efendiler ile Mülkiye Müfettişleri Hüsnü ve Emin Beylerdir. (Dahiliye Tetkik-i Seyyiât Komisyonu, Tasvir-i Efkâr, nr. 2571, 25 Teşrinisânî [Kasım] 1918, s. 1). Bununla beraber asıl komisyonun savaş sırasında Dahiliye örtülü ödeneğine de para aktaran Harbiye Nezareti'nde teşkil edilen komisyon olduğunu belirtelim.
- 10 Nitekim Hâdisat gazetesine açıklamalarda bulunan Harbiye Nezareti eski Muhasebe Müdürü Hacı Muhiddin Bey, "Tahsisât-ı mestûreden Meclis-i Vükelâ kararıyla devair-i sâire de istifade etmekte idi" diyerek Bakanlar Kurulu kararıyla diğer kurumların da bu ödenekten faydalandığını söylemiştir (Hâdisat, nr. 19, 7 Teşrinisânî [Kasım] 1918, s. 1).
- 11 İttihat ve Terakki yönetiminin savaş sırasında yaptığı örtülü ödenek harcamalarının bütünüyle ilgili olarak tarihçi meslektaşım Doç. Dr. Gültekin Yıldız ile yürüttüğümüz ortak bir araştırma ilerleyen günlerde kitap hâlinde yayınlanacaktır.

hafta önce 21 Teşrînisânî [Kasım] 1918 tarihinde yayınlanır. “Tahsîsât-ı Mestûre Meydana Çıkıyor”¹² ve “Bir Vesika-i İhtilâs”¹³ başlığı altında verilen haberlere ek olarak 1918 yılına ait bir örtülü ödenek listesi yayınlanır. Bunlardan *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin “Bu erkam şöylece öteden beriden toplanmış değil, Harbiye Nezareti’nin elimize geçen resmî bir listesidir” açıklamasıyla yayınladığı listede Harbiye Nezareti’nin sadece 1918 yılında, Enver Paşa’nın istifasına kadar olan sürede yaptığı örtülü ödenek harcamaları yer almaktadır. Dört milyon liraya yaklaşan ve birbirinden farklı pek çok harcama kaleminin bulunduğu listede bizim konumuza giren tek bir ödeme söz konusudur. O da savaş sırasında çıkmış olan Yeni Mecmua’ya yapılan 5.000 liralık yani 500.000 kuruşluk ödemedir.

1917 yılında İttihat ve Terakki’ye yakın olarak Ziya Gökalp’in yönlendirmesiyle Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcındakinin aksine daha yerel ölçekte, Osmanlı kültür ve tarihini de dikkate alan bir milliyetçilik anlayışıyla çıkmaya başlayan, savaş edebiyatı çerçevesinde propagandaya yönelik yayınlar yapan Yeni Mecmua,¹⁴ Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Ağaoğlu, Refik Halit Karay, Fuat Köprülü, Ahmet Refik Altınay ve Ömer Seyfettin gibi devrin kalburüstü yazar ve şairlerinin katkıda bulunduğu bir dergidir. Yayımlanan yazılara ve şiirlere telif ödeyen¹⁵, özellikle 1918 yılında Çanakkale Zaferi’nin yıldönümünde neşrettiği “Çanakkale Fevkalâde Nüshası” oldukça önemli olan¹⁶ dergiye örtülü ödenekten yapılan ödeme yukarıdaki rakamla sınırlı değildir. Bu konuda iki rakam daha söz konusudur. Bunlardan birisi 21 Nisan 1919’da *Alemdar* gazetesinde yayınlanmış Dâhiliye Nezareti

-
- 12 “Tahsîsât-ı Mestûre Meydana Çıkıyor”, (Tasvir-i Efkâr, nr. 2567, 21 Teşrînisânî [Kasım] 1918, s. 1). Gazete konuyla ilgili yaptığı yorumda savaş sırasında İttihat ve Terakki yönetiminin yaptığı harcamalarla ilgili olarak kimi çevrelerde hâkim olan olumsuz düşünceleri, hatta yargıyı dile getirmektedir. Gazeteye göre 1918 yılının Mart-Ekim dönemini içeren ve 3.939.737.50 yani 4 milyon liraya yakın harcamayı içeren bu liste, savaş devam ederken Enver, Talat ve Cemal Paşaların devlet hazinesini zarara uğrattıkları, “milyonlarca lirayı kendi istedikleri gibi sualsiz ve cevapsız sarf ve israf ettikleri” yönünde ortaya atılan iddiaları doğrulamaktadır: “Harb-i Umûmî’de Firarî Paşalarla yârânının nezaretler ve bilhassa Harbiye Nezareti tahsîsât mestûresinden milyonlarca lirayı kendi istedikleri gibi sualsiz cevapsız sarf ve israf ettikleri şâyi olmuştu... Devr-i meşûm ü fecide tahsîsât mestûre namıyla harcedilen mebalîğın pek azım bir yekûna balîğ olduğu söyleniliyor ve evfâh-ı nâsda dolaşan on, on beş milyon lira gibi yekûnların azameti işe mübalağa karıştığı hissini veriyordu. Fakat heyhat ki mübalağa değilmiş, hakikat imiş. Hem de mübalağaların bile fevkinde müthiş bir hakikat... Yedi buçuk ayda bile dört milyon lira sarf edilirse harbin devam ettiği kırk sekiz ay zarfında kaç milyon lira sarf olunduğunu karilerimiz tasavvur ve hesap edebilirler.”
- 13 Listeyi bu haber başlığıyla tıpkı Tasvir-i Efkâr gibi aynen yayınlayan diğer bir gazete olan Hâdisat ise (nr. 33, 21 Teşrînisânî [Kasım] 1918, s. 1) konu hakkında kamuoyuna seslenir ve İttihatçı Paşaları kastederek “Zavallı millet, en zinde çocukların kanı gibi en nâ-tûvân efrâdının arak-ı cebinini de içtiler.” değerlendirmesinde bulunur.
- 14 Dergi iki dönemde çıkmıştır. İlk dönemde 12 Temmuz 1917-26 Teşrînievvel [Ekim] 1918 arasında 66 sayı çıkan derginin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü İttihat ve Terakki üyelerinden Talat (Muşkara) Bey’dir. İkinci dönemde ise Falih Rıfkı Atay’ın idaresinde 1 Ocak-20 Aralık 1923 arasında 34 sayı (67-90) çıkmıştır. Bkz. Alim Kahraman, “Yeni Mecmua”, DİA, c. 43, İstanbul 2013, s. 430.
- 15 Derginin çıkışı sürecinde, fikir boyutunda aktif bir şekilde yer alan Yahya Kemal, Yeni Mecmua’da yayınlanan “en iyi nesirlere, en iyi şiirlere üç kâğıt lira, gençlerin en güzel eserlerine bir buçuk kâğıt lira verildiğini” belirtir (Siyasî ve Edebî Portreler, 3. Baskı, İstanbul 1986, s. 19; Ayrıca bkz. Erol Köroğlu, age., s. 217).
- 16 *Yeni Mecmua*’nın Çanakkale Fevkalâde Nüshası, Çanakkale Özel Sayısı (384 s.) başlığıyla Muzaffer Albayrak ve Ayhan Özyurt tarafından yeni harflere aktarılarak 2006 yılında neşredilmiştir.

örtülü ödenek listesinde¹⁷ “*Yeni Mecmua*’ya 100.000 kuruş” kaydıyla yer almaktadır. İkinci rakam ise İttihat ve Terakki’ye muhalif yazar ve siyasetçilerden Ali Kemal’in 1919’da yeniden çıkarmaya başladığı Peyâm gazetesinin 17 Eylül 1919 tarihli sayısında neşredilen ve Harbiye Nezareti örtülü ödenek harcamalarını içeren bir listede¹⁸ karşımıza çıkmakta, burada 1917 senesinde Yeni Mecmua’ya 96.000 kuruş ödeme yapıldığı yer almaktadır. Ödeme derginin sahibi ve mesul müdürü Küçük Talat (Muşkara) Bey’e yapılmıştır. Dolayısıyla hem Harbiye hem de Dâhiliye örtülü ödeneğinden para alan *Yeni Mecmua*’ya aktarılan para toplamda 696.000 kuruştur. Bu konuyla ilgili olarak basında *Yeni Mecmua* etrafında bir tartışmaya rastlamadığımızı da ayrıca belirtelim.

3. Örtülü Ödenek’ten Destek Alan İlginç Bir İsim Olarak İttihat ve Terakki Muhalifi Mevlânzâde Rifat

Matbuat dünyasına yapılan örtülü ödenek harcamaları ile ilgili ikinci haber gazetelerde 27 Kânûnuevvel [Aralık] 1918 tarihinde yayınlanır. Haberde matbuat hayatının önemli isimlerinden Ahmet Rasim’e, Serbestî gazetesini çıkaran Mevlânzâde Rifat’a ve Tercüman-ı Hakikat gazetesine savaş zamanında Dâhiliye Nezareti örtülü ödeneğinden aylık olarak verilen paralar bahis konusudur. İttihat ve Terakki karşıtı yayın yapan Ref’î Cevat (Ulunay)’ın başyazarı olduğu Alemdar “istihbârât-ı mevsûka”ya dayandırdığını söyleyerek birinci sayfasına taşıdığı bu konudaki haberi okuyucularına şöyle duyurur:

“Dâhiliye Nezareti tahsîsât-ı mestûresinin mahall-i sarfının tetkik edilmekte olduğunu yazmıştık. İstihbârât-ı mevsûkamıza nazaran tetkik edilen defterde erkân-ı matbuattan ve gazetelerden bazılarının isimlerine tesadüf edilmektedir. Bunların isimlerini peyderpey neşredeceğiz. Yalnız şimdilik anladığımızı göre;

Örtülü Ödenek Harcamalarının Yapıldığı Kişi ve Kurumlar	Harcama Miktarı (Aylık)
<i>Yeni Gün</i> ¹⁹ gazetesi muharriri Ahmet Rasim Bey	2.500 Kuruş
<i>Serbestî</i> gazetesi sahibi Mevlânzâde Rifat Bey	2.000 Kuruş
<i>Tercüman-ı Hakikat</i> gazetesi	2.000 Kuruş

almak suretiyle hân-ı yağmadan mütenaim olmuştur.”²⁰

17 “Tahsîsât-ı Mestûre Listesi”, Alemdar, nr. 120, 19 Nisan 1919, s. 2.

18 Gazetenin 42. sayısında “Hân-ı Yağma” başlığı altında yayınlanan bu listeye tekrar döneceğiz. Listede Harbiye Nezareti örtülü ödeneğinden yapılan harcamalara yer verilmiştir.

19 İttihat ve Terakki’ye yakın gazetelerden biri olan Yeni Gün Yunus Nadi (Abaloğlu) tarafından 2 Eylül 1918 tarihinde yayın hayatına girmiş, İstanbul’un işgali sonrasında Millî Mücadele’nin yanında yer alarak Ankara’da yayınını sürdürmüştür. 30 Ekim 1923 tarihinde yayın hayatına son vermiş, bu tarihten yedi ay sonra Cumhuriyet gazetesi kurulmuştur. Mütareke’ye yakın bir zamanda çıkmaya başlayan Ahmet Rasim’in listede Yeni Gün yazarı olarak yer alması muhtemelen hâlihazırdaki durumundan hareketledir.

20 Bkz. Alemdar, nr. 13, 27 Kânûnuevvel [Aralık] 1918s. 1; Sabah, aynı gün, nr. 10457, s. 1.

Örtülü ödenekten yapılan ödemeleri “hân-ı yağma” yani talan, olarak nitelendiren *Alemdar*’ın bu tavrı konu gündeme geldiğinde devam edecektir. Yalnız gazetenin örtülü ödenekten para alanlara yaklaşımının toptancı olmadığını, isme ve kuruma göre değiştiğini söyleyelim. Meselâ gazete, haberin yayınlanmasından iki gün sonra yaptığı yorumda, siyasetle ilgisi olmayan ve hayatını kalemiyle kazanan Ahmet Rasim’in kendisine hükümet tarafından sipariş edilen bir “mecelle” hazırlamak için aylık olarak bu parayı aldığını, burada hatanın Ahmet Rasim’de değil ödemeyi örtülü ödenek tertibinden yapanlarda olduğunu ayrıca belirtir. Gazetenin bu yorumu, konu hakkında açıklama yapmayan Ahmet Rasim’den aldığı bilgiler ışığında yaptığı kuvvetle muhtemeldir.²¹ Ahmet Rasim hükümetin kendisine sipariş ettiği eserin adını vermemekle beraber aşağıda göreceğimiz üzere bu eserin savaş edebiyatı çerçevesinde *Romanya Mektupları* başlığıyla yayınlanan kitap olduğunu düşünebiliriz. 1917 yılında Galiçya cephesinde cereyan eden savaşla ilgili izlenimlerini mektup şeklinde *Tasvir-i Efkâr*’da neşreden Ahmet Rasim aynı yıl bu mektupları kitap hâline getirmiştir.²²

Alemdar’ın bu küçük listede hedefine aldığı isim ise Meşrutiyet’in ilânından beri İttihat ve Terakki’ye muhalefeti ile tanınan Mevlânzâde Rifat’tır.²³

Örtülü ödenek münakaşaları basında daha çok İttihat ve Terakki ile ona yakın isimler etrafında cereyan ederken bazı örneklere baktığımızda bu meselenin İttihat ve Terakki muhalifleri arasında da bir hesaplaşma zemini oluşturduğunu görüyoruz. Yılı belirtilmemekle beraber Dâhiliye Nezareti örtülü ödeneğinden aylık 2.500 kuruş para aldığı anlaşılan Mevlânzâde Rifat hadisesi bunun bir örneğidir. İkinci Meşrutiyet döneminin önemli isimlerinden olan, *Serbestî* gazetesi başyazarı, aynı zamanda İttihat ve Terakki muhalifi Mevlânzâde Rifat, gazetelerde örtülü ödenekten para aldığı yayınlanınca ertesi gün konuyla ilgili kendi gazetesi *Serbestî*’de bir açıklama yayımlar. Açıklamasında *Sabah* ve *Alemdar* gazetelerinde yayınlanan haberi kendi hesabına “tekzip”, yayınlayanları da “müfteri” ilan eden Mevlânzâde Rifat millet ve memleketin can çekiştiği bir dönemde “şahsî ihtiras”ların peşinde koşmaktansa “bu biçare milleti memleketi yaşatabilecek ilaç ara”nması gerektiğini söyler ve *Sabah* ile *Alemdar* gazetelerini eleştirir. Yazı ve siyaset hayatı boyunca kimseye minnet etmediğini, bu uğurda Hasan Fehmi Bey’i şehit verdiklerini, her işinin açık olduğunu, veremeyecek hesabı olmadığını söyleyen Mevlânzâde Rifat, hiçbir zaman hükümetten ne “mestûre” ne

21 *Alemdar*’ın (nr. 15, 29 Kânûnuevvel [Aralık] 1918, s. 1) konu hakkındaki yorumu şöyledir: “Tahsîsât-ı mestûreden her 2500 kuruş alan Ahmet Rasim Bey, memleketimizin eski gazetecilerinden biridir ve maişetini kalemine inhisar eylediği için tabiatıyla parası yoktur. Yevmin cedid rızkın cedid geçindir. Hükümet kendisine bir mecelle yazmasını emreder. Buna mukabil de tahsîsattan 25 lira verir. Biz kabahati Rasim Bey’de bulmuyoruz. Kendisine hizmetine mukabil verilen 25 lirayı mestûreye idhal edenlere buluyoruz. Bunu hükümet ilan etmeli ve memleketin hayat-ı fikriyyesini ıslaha memur olan Maarif Nezareti de resmen haberdar edilmeli idi. İsmi bile hatırımızda kalmayan böyle bir eserin vücudundan bizim bile dün haberimiz oldu”.

22 Nitekim örtülü ödenek listelerinde adı geçen Servet-i Fünûn Matbaası sahibi Ahmet İhsan Bey, aldığı meblağ karşılığında bastığı kitaplar arasında *Romanya Mektupları*’nı da zikredecektir. (Bkz. Peyâm, “Hân-ı Yağma”, nr. 44, 17 Eylül 1919, s. 1)

23 Hayatı hakkında bkz. Ali Birinci, “Rifat Bey (Mevlânzâde), Osmanlılar Ansiklopedisi, c. II, İstanbul 1998, s. 461-463.

de “mekşûfe” başlığı altında para almadığını iddia eder. Dâhiliye Nezaretine başvurarak bizzat bu haberi Nezaret’in tekzip etmesini ister.²⁴

Mevlânzâde Rifat’ın örtülü ödenekten para aldığı ile ilgili sert açıklamaları ve yayınladığı “tekzip” *Alemdar*’ı tatmin etmez. Ref’i Cevad geriye giderek ve biraz da işi şahsileştirerek Mevlânzâde Rifat’a çeşitli sorular yönelir. Bunlardan en önemlisi 1913’te gerçekleşen Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra muhaliflerin İttihat ve Terakki tarafından İstanbul’dan sürgün edilmesiyle ilgilidir. Sürgüne gönderilenlerden birisi de Alemdar başyazarı Ref’i Cevad’dır. Ref’i Cevad, İstanbul’da İttihat ve Terakki’ye “kıl kadar muhalefet eden” her kim varsa sürgüne gönderilirken Mevlânzâde Rifat gibi üst düzey bir muhalifin nasıl olup da sürgünden kurtulduğunu dile getirerek bunu bizzat muhatabına sorar. Başka bir ifadeyle *Alemdar* gazetesi bu olay ve örtülü ödenek meselesini birleştirerek Mevlânzâde Rifat’ı İttihat ve Terakki ile anlaşmakla suçlamaktadır.²⁵ Ayrıca Mevlânzâde’nin Dâhiliye Nezareti’nden istediği “tekzip”in bir türlü yayınlanmaması *Alemdar* tarafından Mevlânzâde aleyhine kullanılır ve gazete sözü edilen rakamın doğruluğu yönünde kuşkuları ortadan kaldırdığını savunur.²⁶

Ref’i Cevad’ın özel olarak üzerinde durduğu Mevlânzâde Rifat ismi 21 Nisan 1919 tarihinde gazetelerde yayınlanan örtülü ödenek listesinde tekrar karşımıza çıkar. Aşağıda geniş bir şekilde üzerinde durduğumuz bu listede Mevlânzâde Rifat’ın 1918 yılında Dâhiliye Nezareti örtülü ödeneğinden 48.000 kuruş yani 480 lira aldığı yazılıdır. İttihatçıların iktidardan uzaklaştığı Ekim ayına kadar olan süreyi kapsayan bu rakamın karşısında ise niçin verildiğine dair bir açıklama yoktur. Aynı şekilde daha önceki rakam açıklandığında tepki gösteren Mevlânzâde Rifat Bey bu sefer sessiz kalmayı yeğlemiştir.

4. Ermenice Yayın Yapan *Hayrenak* Gazetesi

Yukarıdaki paragrafta sözünü ettiğimiz, önceliklere göre oldukça geniş olan ve 1918 yılına ait Dâhiliye Nezareti örtülü ödenek harcamalarını içeren liste 21 Nisan 1919 tarihinde *Alemdar* ve *Sabah* gazetelerinde yayınlanır.²⁷ Bununla beraber listede yer alan isimlerden ve rakamlardan bazılarının 1919 yılının ilk günlerinde ikili üçlü gruplar hâlinde *Alemdar* tarafından parça parça yayınlandığını belirtelim.²⁸ Örtülü ödenek konusunda dönemin

24 Mevlânzâde’nin konuyla ilgili açıklamaları ve “tekzip” metni için bakınız “Tahsisât-ı Mestûre”, Serbestî, nr. 188, 28 Kânûnuevvel [Aralık] 1918, s. 1.

25 Ref’i Cevad Bey’in Mevlânzâde’ye örtülü ödenek konusunda yönelttiği sorular için bkz. *Alemdar*, “Ufak Bir Cevap”, nr. 15, 29 Kânûnuevvel [Aralık] 1918, s. 1.

26 Bu meselede kendisine oldukça güvenen ve Mevlânzâde’nin örtülü ödenekten para aldığından emin olan Ref’i Cevad, konu ile ilgili yazdığı yazılarda “Rifat Bey talep ediyoruz, tekzipname nerede?” çağrısında bulunur. Ancak bu çağrıya ne Dahiliye Nezareti’nden ne de Mevlânzâde’den karşılık gelmeyecektir. Yazılar için bkz. *Alemdar*, “Müşbit Bir Hakikat”, nr. 16, 30 Kânûnuevvel [Aralık] 1918, s. 1; “Son Talep”, nr. 17, 31 Kânûnuevvel [Aralık] 1918, s. 1.

27 “Tahsisât-ı Mestûre Listesi”, *Alemdar*, nr. 120, 21 Nisan 1919. Liste *Sabah* gazetesinde iki sayı hâlinde yayınlanmıştır. “Tahsisât-ı Mestûre”, *Sabah* nr. 10572-3, 21-22 Nisan 1919, s. 1. Ayrıca bkz. *Yeni Gazete*, nr. 141, 21 Nisan 1919, s. 2.

28 *Alemdar*’ın örtülü ödenek meselesiyle ilgili olarak 1919 yılının ilk günlerinde yayınladığı küçük listeler için bkz. “Dahiliye Tahsisât-ı Mestûresinden Müteneim Olanlar”, nr. 21, 22, 34; 4, 5, 17 Kânûnusânî (Ocak) 1919, s. 1.

Dâhiliye Nezareti'nden bilgi edinmek hususunda başarılı olduğu anlaşılan *Alemdar*'ın böylelikle hem ilgili meseleyi hem de İttihat ve Terakki eleştirisini gündemde tutmaya çalıştığı açıktır.

Alemdar'da yayınlanan küçük listelerden birinde Şair Celâl Sahir'e aylık olarak 5.000 kuruş ödendiği kayıtlıdır.²⁹ *Alemdar*'da 5 Kânûnusânî [Ocak] 1919 tarihinde yer alan ve diğer listelerde bulunmayan diğer bir kayıt ise örtülü ödenekten azınlık gazetelerine de yardım yapıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Listede "*Hayrenak* gazetesi sahibi Artin Efendi'ye 1.500 kuruş" aylık ödeme yapıldığı yazmaktadır.³⁰ 21 Nisan 1919 tarihli listede konumuzu ilgilendiren isimler ve rakamlar³¹ şöyledir:

Örtülü Ödenek Harcamalarının Yapıldığı Kişi ve Kurumlar	Harcama Miktarı
<i>Tercüman-ı Hakikat</i> gazetesine	yedi ayda 35.000 kuruş
<i>Hâver</i> gazetesine	10.500 kuruş
<i>Yeni Mecmua</i> 'ya	100.000 kuruş ³²
<i>Kırmızı Siyah Kitab</i> sahibine	10.000 kuruş
Samipaşazâde Sezai Bey'e	20.000 kuruş
Kâzım Nami Bey'e	12.000 kuruş
Enis Avni Bey'e	4.000 kuruş
Mevlânzâde Rifat Bey'e	48.000 kuruş
Çiftçi Derneği risalesine	31.000 kuruş
Hilâl Matbaası'na	1.960 kuruş
Türk Ocağı ve Teferruatı için Celâl Sahir Bey'e	43.500 kuruş ³³

Örtülü ödenekle ilgili yapılan bu yayından sonra listede yer alan bazı isimler ve kurumlar konu ile ilgili açıklamalarda bulunurlar. Açıklamaların ortak noktası tekzipten ziyade alınan paraların izahı şeklindedir. Eğer bu izahlar doğruysa örtülü ödeneğin sadece devletin güvenliğini ve menfaatini direkt ilgilendiren konularda değil, rutin işlerde de kullanıldığını söylemek mümkün olacaktır.

29 "Dahiliye Tahsisât-ı Mestûresinden Müteneim Olanlar", *Alemdar*, nr. 21, 4 Kânûnusânî (Ocak) 1919, s. 1.

30 "Dahiliye Tahs'isat-ı Mestûresinden Çimlenenler", *Alemdar*, nr. 22, 5 Kânûnusânî (Ocak) 1919, s. 1.

31 Listenin en geniş hâli Sabah gazetesinde yayınlanmıştır. Dolayısıyla bu listeyi oluştururken Sabah'ı esas aldık. Sabah gazetesinde olmayan ve konumuzu ilgilendiren isim ve rakamları ise diğer gazetelerden aldık.

32 Bu bilgi Sabah gazetesinde yayınlanan listede yoktur, *Alemdar*'da yer almaktadır.

33 Bu bilgi Sabah gazetesinde yayınlanan listede yoktur, *Alemdar*'da yer almaktadır.

Listede yer alan yazar Enis Avni (Akağündüz) *Alemdar* gazetesine konuyla ilgili "Küçük Bir Tashih" göndermiş, kendisine verilen paranın açıklamasını yapmıştır. Enis Avni'nin 22 Nisan 1919 tarihli *Alemdar*'da yayınlanan açıklaması pek çok açıdan oldukça ilginçtir. Savaş sırasında sürgünde bulunduğunu söyleyen yazar, devletin sürgüne gönderdiği kişilere günlük "8 kuruş" yevmiye verdiğini, bu paranın da İstanbul'dan uzakta kaldığı günlere mahsûben kendisine gönderildiğini söyler. Açıklamasında alaycı bir dil kullanan yazar toplamda 12.000 kuruş alması gerekirken kendisine 4.000 kuruşluk ödeme yapıldığını, dolayısıyla devletten sürgün dönemine ait 8.000 kuruş alacağı olduğunu belirterek bunun tediyesi için *Alemdar* başyazarı Ref'i Cevad'ın "delâlet ve yardımını" beklediğini ilâve eder.³⁴

21-22 Nisan 1919 tarihlerinde gazetelerde yayınlanan listelerde ismi geçen yazarlardan Kâzım Nami (Duru) ise yine *Alemdar*'a gönderdiği açıklamada Nezaret'in yayın organı Polis Mecmuası³⁵ için yazdığı makalelerden ve yaptığı tercümelere dolayı bu paranın kendisine ödendiğini, aldığı 12.000 kuruşun örtülü ödenekten verildiğini bilmediğini söyler. Aynı zamanda Dâhiliye Nezaretine bir dilekçe veren Kâzım Nâmi (Duru), paranın geri istenmesi durumunda 625 kuruşluk mâzûliyet maaşı ile Dârülmualimat ve Mercan Sultanisindeki öğretmenlik görevlerinden aldığı 2.500 kuruşluk aylığından her ay belirli miktarda kesinti yapılmasını talep eder.³⁶

Yukarıdaki listeye ilgili olarak gazetelere açıklama gönderen son isim ise Hilâl Matbaası sahibi Esad Bey'dir. "Bir İzah" başlığıyla gazetelere açıklama yapan Esad Bey Dâhiliye Nezareti tarafından Hilâl Matbaası'na yapılan 1.960 kuruşluk ödemeyi doğrular. Ancak bu ödemenin Dâhiliye Nezareti adına matbaada basılan otuz ciltlik "Tedyat-ı Husûsiye Makbuzu"na karşılık kendilerine yapıldığını belirtir.³⁷

Örtülü ödenek listesinde dikkat çeken bir nokta da bu dosyanın sadece Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan harcamaları değil onun öncesini de kapsamıdır. Bu düşüncemiz en azından "Kırmızı ve Siyah sahibine 10.000 kuruş" kaydı için geçerlidir. *Kırmızı Siyah Kitap*, Balkan Savaşı sırasında Rumeli'de yaşanan mezâlîmi belgelerle ve görsel malzemelerle Türk ve dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla kurulan Neşr-i Vesâik Cemiyeti'nin çalışmaları kapsamında yayınlanmış bir eserdir. 1913 yılında İttihat ve Terakki'nin iş başında bulunduğu bir dönemde yayınlanan ve İslâm dünyasına yönelik olarak Arapçaya

34 Enis Avni'nin açıklaması için bkz. "Küçük Bir Tashih", *Alemdar*, nr. 121, 22 Nisan 1919, s. 2.

35 Polis Mecmuası "Polisin tenvir-i fikrine ve mesleğin terakkisine hâdim resmî mecmua" olarak 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913)-Teşrinievvel [Ekim] 1928 arasında 226 sayı çıkmış bir dergidir.

36 Kâzım Nami Bey'in Dahiliye Nezaretine verdiği dilekçe *Alemdar* gazetesinde yazarın konuyla ilgili açıklaması olarak yayınlanmıştır. Yazar kendisine yapılan ödemeyle ilgili olarak "Ben Tahsîsât-ı Mestûreden para aldığımı bilmiyorum. Polis Mecmuası'nda neşrettiğim 'Parmak İzleri'ne, 'Zabita-i Ahlakiye'ye, 'Evlat Katillîği'ne dair birçok makalelerin ve tercüme etmekte olduğum 'Rus İhtilâlî'ne dair bir eserin ücretleri olarak Dahiliye Nezaretinden bir miktar para aldım" açıklamasını yapmaktadır. Dilekçenin tamamı için bkz. *Alemdar*, nr. 123, 24 Nisan 1919, s. 2.

37 Esat Bey'in Hilâl Matbaası adına yaptığı açıklama iki gazetede yayınlanmıştır. "Bir İzah", *Alemdar*, nr. 123, 24 Nisan 1919, s. 2; Vakıf, nr. 535, 24 Nisan 1919, s. 2.

da çevrilen 159 sayfalık kitap cemiyetin fahrî kâtibi Ahmed Cevad (Emre) tarafından kaleme alınmıştır.³⁸

Mütareke döneminde, Talat Paşa'nın yurt dışına çıkana kadar fahrî reisliğini yaptığı Çiftçiler Derneği'nin yayın organı olan *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nın³⁹ da Talat Paşa'nın Dâhiliye Nazırlığı ve Sadrazamlığı sırasında örtülü ödenekten 31.000 kuruş yani 310 lira yardım almış olduğu anlaşılmaktadır.

Sergüzeşt yazarı Samipaşazâde Sezai Bey'in 1909-1921 arasında Madrid sefirliği yaptığını dikkate alırsak⁴⁰ kendisine verilen 20.000 kuruşun yani 200 liranın bu görevle alakalı olduğu düşünülebilir. Samipaşazâde'nin konuyla ilgili bir açıklamasına gazetelerde rastlamadığımızı da burada belirtelim.

Servet-i Fünûn ve *Fecr-i Âti* şairlerinden olan Celâl Sahir, II. Meşrutiyet sonrasında Türkçülüğe yönelerek Türk Derneği ve Türk Ocağı gibi derneklerin çalışmalarına katılmış⁴¹, 1917 yılında Türk Ocağı'nın yayın organı *Türk Yurdu* dergisinin bir müddet müdürlüğünü yapmıştır. Dâhiliye Nezareti örtülü ödeneğinden Celâl Sahir'e verilen 43.500 kuruşun İttihat ve Terakki'ye yakın olan bir dernek olan Türk Ocağı ile ilgili harcamalar için verildiği "Türk Ocağı ve teferruatı için" kaydından anlaşılmaktadır. Nitekim *Yeni Mecmua* örneğinde olduğu gibi başyazarlığını İttihatçıların önde gelen isimlerinden Ahmet Ağaoglu'nun yaptığı *Tercüman-ı Hakikat* ve *Hâver* gazetelerine yapılan yardımları da bu çerçevede değerlendirebiliriz.

5. Mehmet Emin Yurdakul ve Ahmet İhsan Bey (Servet-i Fünûn) Matbaası

İttihat ve Terakki'nin örtülü ödenek harcamaları söz konusu olduğunda bu harcamalar çerçevesinde en şiddetli neşriyat yapan gazetelerin başında İttihat ve Terakki muhalifi Ali Kemal Bey'in Mütareke döneminde tekrar çıkarmaya başladığı *Peyâm* gazetesi gelmektedir.⁴² Gazete, ilk olarak Anadolu hareketini bastırmaya çalışan Damat Ferit Paşa hükûmeti zamanında, Sivas Kongresi sırasında örtülü ödenek konusunda bir dizi neşriyat gerçekleştirir. 15-21 Eylül 1919 arasında gerçekleşen bu neşriyatta Harbiye Nezareti'nden

38 Ahmed Cevad, Kırmızı Siyah Kitab 1328 Fecayii, İstanbul 1329 [1923], 159 s. Neşr-i Vesâik Cemiyeti hakkında bilgi için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, "Balkan Savaşları'nda Osmanlı Propagandası: Neşr-i Vesâik Cemiyeti", Tarih İncelemeleri Dergisi XXIX / 2, 2014, 539-561. Kerimoğlu arşiv belgesi ışığında Talat Bey (Paşa) zamanında Dahiliye Nezareti örtülü ödeneğinden yardım yapıldığını tespit etmektedir (s. 551). Kitabın Arapça baskısı Ed-Demeviyyü'l-Esved, Fevaci 1328 başlığıyla (168 s.) yapılmıştır.

39 Tarım ve hayvancılık alanında bilgilendirmeye yönelik yayın yapan dergi 11 Eylül 1332 (24 Eylül 1916)- 1 Mart 1919 arasında aylık olarak 25 sayı çıkmıştır.

40 Zeynep Kerman, "Samipaşazâde Sezai", DİA, c. 36, İstanbul 2009, s. 77.

41 Türk Ocağı'nın 602 numaralı üyesi olan Celâl Sahir, Ocağın aktif üyelerinden birisi olarak idare heyetinde yer almıştır. (Bkz. Nesrin Tağızade Karaca, Celâl Sahir Erozan, Ankara 1992, s. 25).

42 Örtülü ödenek harcamalarını "yağma" olarak değerlendiren Ali Kemal'in genelde ittihat ve Terakki ile ilgili yaklaşımı kullandığı dile de yansımaktadır. "Harbiye Nezareti beş sene zarfında Tahsisat-ı Mesture kuyusuna sekiz milyon küsür lira atıyor. Bu meblağ-ı azim Harb-i Umumi esnasında hizb-i meş'ûmun kurduğu hân-ı yağmadan bir mastabadır. İhtikâr, müsader, tekâlif-i harbiye vesaire hep başka başka mastabalar idi... Tarih tarih olalı bu memleket böyle yağma devri görmemiştir. " ("Hân-ı Yağma", Peyâm, nr. 42, 15 Eylül 1919, s. 1)

edinilen bilgiler doğrultusunda İttihat ve Terakki döneminde yapılan örtülü ödenek harcamalarının bir bölümü tefrika şeklinde kamuoyuna duyurulur.⁴³ *Peyâm* gazetesinin bu neşriyatı yaparken İttihatçı bir hareket olarak düşündüğü Anadolu hareketini hedef aldığı açıktır.

Peyâm gazetesinde 15-21 Eylül 1919 arasında beş bölüm hâlinde yayınlanan listede konumuzu ilgilendiren harcamalar aşağıdaki gibidir:

Örtülü Ödenek Harcamalarının Yapıldığı Kişi ve Kurumlar	Harcama Yılı	Harcama Miktarı
Ahmet İhsan Bey Matbaası'na	331 [1915] senesinde	33.858 kuruş
	332 [1916] senesinde	40.000 kuruş
	333 [1917] senesinde	29.500 kuruş
	334 [1918] senesinde	90.128 kuruş
	Yekûn	193.486 kuruş
Tanin Matbaası'na	330 [1914] senesinde	13.417 kuruş
	332 [1916] senesinde	5.1450
	Yekûn	64.867 kuruş
Türk Şairi Mehmet Emin Bey'e	330 [1914] senesinde	10.260 kuruş
	331 [1915] senesinde	30.780 kuruş
	332 [1916] senesinde	55.000 kuruş
	334 [1918] senesinde	40.000 kuruş
	Yekûn	136.040 kuruş
Yeni Mecmua namına Küçük Tal'at Bey'e	333 [1917] senesinde	96.000 kuruş
	334 [1918] senesinde	500.000 kuruş
	Yekûn	596.000 kuruş ⁴⁴
Ahmed Agayef'e	334 [1918] senesinde	100.000 kuruş
Hamdullah Suphi Bey'e	334 [1918] senesinde	4.617 kuruş
Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası Namına Celâl Nuri Bey'e	334 [1918] senesinde	40.000 kuruş

Peyâm gazetesinin "Tarih tarih olalı bu memleket böyle yağma devri görmedi"

43 Gazetenin bu dönemde "Hân-ı Yağma" başlığıyla yaptığı yayınların künyesi şöyledir. Nr. 42-49, 15-21 Eylül 1919, s. 1.

44 Yeni Mecmua ile ilgili harcamaları yukarıda değerlendirdiğimiz için burada tekrar üzerinde durmayacağız.

yorumuyla verdiği listeye ilgili ilk açıklama dönemin ünlü yayıncılarından Servet-i Fünûn sahibi Ahmet İhsan Bey'den gelir. Yayımlanan rakamları kabul eden Ahmet İhsan Bey *Peyâm'a* gönderdiği açıklamada Servet-i Fünûn Matbaası'na Harbiye Nezareti örtülü ödeneğinden verilen paranın, savaş zamanında devlet adına Servet-i Fünûn Matbaası'nda "binlerce nüsha" bastırılan ve ordunun moralini yüksek tutmak için cephelerde dağıtılan bazı eserlerin basım ücretleri olduğunu belirtir. Bunlar arasında temel dinî bilgiler içeren kitaplar da vardır. "Ordu Sâlnamesi"⁴⁵, *Askerî İlmihâl*, *Menâkıb-ı Harb*⁴⁶, *Turan'a Doğru*⁴⁷, *Zafer Yolunda*⁴⁸, *Romanya Mektupları*⁴⁹, *En'âm-ı Şerif* bu eserlerden bazılarıdır.

Listede ismi geçen ve örtülü ödenekten ödeme yapılan ikinci matbaa Tanin'dir. II. Meşrutiyet sonrasında çıkmaya başlayan ve kısa süre sonra İttihat ve Terakki'nin yayın organı hâline gelen *Tanin* gazetesiyle aynı adı taşıyan matbaaya 1914 ve 1916 yıllarında 64.867 kuruş ödeme yapıldığı görülmektedir. Söz konusu ödemenin niçin yapıldığına dair ise basına yansıyan bir açıklama söz konusu değildir. Ayrıca *Tanin* gazetesinin savaşın bitmesiyle beraber Mütareke döneminde yayınına ara verdiğini burada belirtelim.

Edebiyat dünyası açısından baktığımızda listede yer alan en önemli isim şüphesiz Mehmet Emin (Yurdakul)'dur. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında yazdığı ve daha sonra *Türkçe Şiirler* adıyla kitaplaştırdığı şiirlerle edebiyat tarihimizde Millî Edebiyat'ın kurucu şahsiyetleri arasında gösterilen Yurdakul 1907'de İttihat ve Terakki'ye girmiş, Meşrutiyet sonrasında ise Türk Ocağı'nın kurulmasına katkı yapmış bir şairdir. Kalabalıklara dönük hitabete dayalı şiirleriyle ön plana çıkan ve devrinde "Türk Şairi" olarak anılan Mehmet Emin Yurdakul, İttihat ve Terakki mensûbiyetinin de tesiriyle Birinci Dünya Savaşı'nın edebiyat boyutunda hâliyle akla gelen ilk isimlerden birisi olacaktır. Böylesine çetin bir süreçte toplumun ve ordunun moralini yüksek tutmak amacıyla eser veren şairlerden birisi olan Mehmet Emin (Yurdakul)'un bu yolda Harbiye Nezareti'nden epey destek aldığı yukarıdaki rakamlardan anlaşılmaktadır. Nitekim *Peyâm* gazetesine gönderdiği açıklamada şair bu rakamları doğrulamaktadır. Mehmet Emin Yurdakul değişik tarihlerde

-
- 45 Eser, 1914 yılında Harbiye Nezareti tarafından, halk arasında Enver Paşa alfabesi denen ve Arap harflerinin ayrı ayrı yazılması esasına dayalı yazı stili kullanılarak basılmıştır. 1492+15 sayfalık eserde savaş öncesinde ordunun subay kadrosunu görmek mümkündür.
- 46 Bursalı Mehmed Tahir tarafından yazılan risalenin temelini, yazarın Balkan Savaşı sırasında Sebilürreşad'da cihadın fazileti hakkında yazdığı makaleler oluşturmaktadır. Orduya ve halka moral vermek amacıyla 1917'de 23 sayfa olarak basılan risalede Osmanlı tarihinden kahramanlık örnekleri yer almaktadır. (Hakkında bilgi için bkz. Ali Kozan-Ali Çakırbaşı, "Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tahir Bey'in Menâkıb-ı Harb Risalesi", *Tarihîn Peşinde- Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 9, Yıl 2013, s. 37-71).
- 47 Eser örtülü ödenek listesinde adı yer alan, aşağıda üzerinde durduğumuz Mehmet Emin Yurdakul'un 1918 yılında neşrettiği bir şiir kitabıdır. Servet-i Fünûn Matbaası'nda basılan eser 82+15 sayfadır. Kitabın yeni harflerle baskısı Fezziye Abdullah Tansel tarafından hazırlanan *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-1 Şiirler* (Ankara 1969, s. 243-252) adlı kitapta yer almaktadır.
- 48 Mehmet Emin Yurdakul'un *Zafer Yolunda* adlı şiir kitabı 1918 yılında Servet-i Fünûn Matbaası'nda basılmıştır. 96 sayfadan oluşan eser, şairin daha önce neşredilmiş olan *Ordu'nun Destanı*, *Dicle Önünde* ve *Hastabakıcı Hanımlar* adlı üç kitabın tek kitap olarak yayınlanmış hâlidir.
- 49 Eser Ahmet Rasim'in savaş muhabiri olarak gittiği Galıcıya cephesine dair izlenimlerini içermektedir. Önce *Tasvir-i Efkâr'da* tefrika edilmiş daha sonra 1917 yılında kitap hâline getirilmiştir.

kendisine ödenen ve diğerleriyle mukayese ettiğimizde oldukça yüksek olan bu parayı savaş sırasında “Harbiye Nezareti’nin ordulara tevzî etmek üzere kendisinden mübâyaa eylediği âsâr-ı şâiranesine mukabil” aldığı söylenmiştir.⁵⁰ Ortaya çıkan rakamlara bakacak olursak Birinci Dünya Savaşı devam ederken devletin propaganda unsuru olarak büyük ümit beslediği ve yatırım yaptığı şairlerin başında 136.040 kuruşla Mehmet Emin Bey’in geldiğini görüyoruz.⁵¹ Nitekim eserlerinden bazıları binlerce nüsha basılarak orduya dağıtılmıştır.⁵² Devletin propaganda konusunda bel bağladığı diğer bir isim olan Abdülhak Hâmid Tarhan üzerinde ise aşağıda duracağız.

Dönemin önemli gazetecilerinden Celâl Nuri Bey’in 1916-1919 arasında çıkardığı haftalık *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*’na⁵³ 1918 yılında Harbiye Nezareti örtülü ödeneğinden 40.000 kuruş ödeme yapıldığı görülmektedir. Bu konuyla ilgili gazetelerde bir açıklamaya rastlamadık. Aynı durum Ahmet Ağaoğlu ile Hamdullah Suphi Tanrıöver’e yapılan ödemeler için de söz konusudur.

6. Abdülhak Hâmid yahut Bir “Zoraki Propagandist”in Devlete Maliyeti

Örtülü Ödenek konusunda en önemli tarih kuşkusuz Eylül 1920’dir. Mütareke döneminde İttihat ve Terakki iktidarına yönelik olarak Harbiye Nezareti bünyesinde oluşturulan Tetkik-i Seyyiât ve Hesâbât Komisyonu’nun çalışmaları Eylül 1920 başlarında sona erer ve komisyonun ulaştığı sonuçlar oldukça geniş bir liste hâlinde kamuoyuna duyurulur. 7-10 Eylül 1920 tarihlerinde hemen hemen bütün İstanbul gazetelerinde yayınlanan listede Harbiye Nezareti tarafından yapılan örtülü ödenek harcamalarının yanı sıra Nezaret vasıtasıyla başta Dâhiliye Nezareti olmak üzere diğer devlet kurumlarının yaptığı harcamalar da gözler önüne serilir.⁵⁴ Öncekilerden farklı olarak bu listenin yayınlanmak üzere bizzat Harbiye Nezareti tarafından gazetelere “tebliğ” edildiğini görüyoruz. Bu listenin en geniş liste olması hasebiyle daha önce yayınlanan listeleri de içerdiğini burada belirtelim. Ayrıca listenin yayınlandığı tarih de zamanlama açısından oldukça ilginçtir. Zira imza attığı Sevr Antlaşması’nın yanında Anadolu’da teşkilatlanan

50 Mehmet Emin Yurdakul’un konuyla ilgili Peyâm gazetesine gönderdiği açıklama gazetesinin örtülü ödenekle alakalı yayınladığı metnin içinde yer almıştır. Açıklama için bkz. “Hân-ı Yağma”, Peyâm, nr. 44, 17 Eylül 1919, s. 1.

51 Mehmet Emin Yurdakul savaş sırasında edebiyat hayatının en velût devresini yaşar. Bu devrede basılan şiir kitapları şunlardır: *Ey Türk Uyan* (İstanbul 1914, 34 s.), *Tan Sesleri* (İstanbul 1915, 31 s.), *Ordunun Destanı* (İstanbul 1915, 38 s.), *Dicle Önünde* (İstanbul 1916, 36 s.), *Hastabakıcı Hanımlar* (İstanbul 1917, *Turan’a Doğru* (İstanbul 1918, 82+15 s.), *Zafer Yolunda* (İstanbul 1918, 96 s.).

52 Bunlardan *Ey Türk Uyan* on beş bin, *Tan Sesleri* yirmi bin, *Ordunun Destanı* kırk üç bin nüsha olarak neşredilmiştir (Bkz. Tansel, s. XXXVII, XLV, XLVI). Savaşın başında basılan *Ey Türk Uyan* ayrıca Arthur Wortschbach von Tanenberg tarafından Almancaya çevrilmiştir.

53 “Haftalık, siyasi, edebî, ilmi gazete” alt başlığıyla çıkan dergide Abdülhak Hâmid, Samipaşazâde Sezai, Ahmet Haşim, Süleyman Nazif gibi önemli isimlerin imzaları vardır. Dergi 4 Kasım 1916-8 Mart 1919 arasında 110 sayı çıkmıştır.

54 Bu son ve en geniş listeyi yayınlayan gazetelerden bazılarının künyesi şöyledir: Alemdar, nr. 622-625, 7-10 Eylül 1920, s. 1; Peyâm-Sabah, nr. 633-11063, 7 Eylül 1920, s. 1; İkdâm, nr. 8448, 8 Eylül 1920, s. 2; Vakit, nr. 986-987, 989, 7-8, 10 Eylül 1920, s. 1-2; Dersaadet, nr. 54-55, 7-8 Eylül 1920, s. 2.

Millî Mücadele sebebiyle zor günler geçiren Damat Ferit hükûmetinin İttihat ve Terakki dönemine ait böyle bir liste yayınlamak antlaşma etrafında kamuoyunda oluşan tepkileri azaltmaya çalıştığını düşünebiliriz.⁵⁵

Konumuz dahilinde bu listeye baktığımızda karşımıza çıkan en dikkat çekici isim Abdülhak Hâmid'dir. Devrinde "Şair-i Âzam" olarak anılan ve oldukça saygın bir konumda olan Abdülhak Hâmid'in ismi listede iki yerde geçmektedir:

-Kavanîn-i Medeniyye ve Hukukîyemiz Hakkında Konferans vermek üzere Avrupa'ya gidenlere verilen para kapsamında 30000 kuruş⁵⁶

-Maarif Nezareti

332 [1916] senesi 100.000 kuruş Abdülhak Hâmid Beyin külliyat-ı âsârı mübâyaa olunmak için.

15.000 kuruş Elhân [İlhâm]-ı Vatan nam eserin bedeli olarak Levâzım Müdüriyetine⁵⁷

Abdülhak Hâmid'in bu listede yer alması bizi şaşırtmamalıdır. Zira savaş gibi sanatçılar da dahil herkesin silâh başına davet edildiği önemli bir süreçte döneminde Türk edebiyatının en büyük şairi olarak kabul edilen bir ismin dışarıda kalması düşünülemezdi. Bununla beraber Hâmid'in bu sürece Mehmet Emin ve diğerleri gibi gönüllü olarak katılımı söz konusu değildir. Genel anlamda savaş karşısındaki olumsuz tavrı bilinen, "Gariptir ki İttihatçılar beni İtilâfçı, İtilâfçılar ise İttihatçı zannettikleri hâlde her iki fırkadan da hürmet görürdüm."⁵⁸ diyen, maişet endişesiyle hareket eden Hâmid'in Birinci Dünya Savaşı sırasındaki faaliyetleri kendi özel konumunu yansıtmaktadır. Başka bir deyişle o, yazdıklarıyla ve söyledikleriyle toplum ve ordu üzerinde büyük etki uyandıracak düşüncesiyle padişah ve devlet tarafından sürece dahil edilmiş "zoraki propagandist"⁵⁹ tir. Öyle olmakla beraber gazetelerde yayınlanan örtülü ödenek rakamlarının yanında bizzat şairin aşağıda verdiği bilgiler ışığında düşünecek olursak savaş sırasında edebiyat çerçevesinde devletin en büyük harcama yaptığı şairin Abdülhak Hâmid olduğunu görüyoruz. Böyle bir yatırımın beklenen sonucu verip vermediği ise oldukça tartışmalıdır.⁶⁰

Son listede adı geçen Abdülhak Hâmid 9 Eylül 1920 tarihli *Peyâm-Sabah* gazetesine

55 Nitekim Sevr antlaşmasından sonra gücü iyice zayıflayan Damat Ferit Paşa hükûmeti iktidarda daha fazla kalamayacak, 16 Ekim 1920 tarihinde düşecektir.

56 Vakıf, nr. 986, 7 Eylül 1920, s.1.

57 Vakıf, nr. 987, 8 Eylül 1920, s. 1.

58 "Bir İlah", *Peyâm-Sabah*, nr. 635-11060, 9 Eylül 1920, s. 2.

59 Bu tabir, çalışmada Abdülhak Hâmid'e de müstakil bir başlık açan Erol Köroğlu'na aittir (Bkz. a.e., s. 316-332). Ayrıca Abdülhak Hâmid ve örtülü ödenek çerçevesinde yazdığımız bir yazı için bkz. Ali Şükrü Çoruk, "Abdülhak Hâmid yahut Zoraki Propagandist", *Türk Edebiyatı*, nr. 492, Ekim 2014, s. 82.

60 Hâmid gibi Tanzimat'tan beri dil ve içerik konusunda oldukça şahsî bir tavra sahip olan, bu yönüyle modernistlere yakın duran, mizaç bakımından kendisine has bir şairin büyük beklentilerle propaganda sürecine dahil edilmesi düşündürücüdür. Aynı durum sade dille toplumsal meseleleri şiire taşıyarak Millî

gönderdiği “Bir İlah”la listede kendisiyle ilgili yer alan rakamlar hakkında kamuoyunu bilgilendirir. O dönemde Ayan azası olan Hâmid’e göre verilen rakamlar doğrudur, hatta eksik olduğunu düşünerek bu konuda ek bilgiler verir. Listede “Kavanin-i Medeniye ve Hukukiyemiz Hakkında Konferans vermek üzere Avrupa’ya gidenlere verilen” başlığı altında ismi zikredilerek yer alan 30.000 kuruş Hâmid’in açıklamasına göre Türkiye ile Almanya arasında savaş sırasında iki milleti birbirine yakınlaştırmak amacıyla girişilen bir projeye ilgilidir. Şairin “Külliyat-ı Âsâr”ı yani bütün eserlerinin telif hakkı için Maarif Nezareti vasıtasıyla aldığı para ise gazetelere yansıdığı şekliyle 100.000 değil 110.000 kuruştur.⁶¹ Şairin “Külliyat-ı Âsâr” başlığıyla eserlerinin yayınlanması propaganda yolunda Abdülhak Hâmid’den yararlanma beklentisinin yanında başka bir durumu daha gözler önüne sermektedir. Maarif Nezareti’nin böyle bir teşebbüsle Hâmid’in aynı zamanda maîşetine ciddi anlamda katkıda bulunduğu anlaşılıyor. Başka bir deyişle Hâmid propaganda sürecine katkı yapacağı yerde süreç Hâmid’e katkı yapmıştır. Nitekim basılan eserlere baktığımızda

bir edebiyat tesis etme gayretinde olan, ancak kitabilikten kendisini kurtaramayan Mehmet Emin Yurdakul için de geçerlidir. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sırasında devletin büyük yatırım yaptığı bu şahsiyetler etrafında basılan eserlerin ve yürütülen faaliyetlerin başarılı propagandanın gerektirdiği parametreler ışığında araştırılması gerekmektedir.

- 61 Abdülhak Hâmid’in külliyyatının basılması Maarif Nezareti’nin bir projesidir. Nezaret 1916’da “âsâr-ı kadimeyi mütevaliyen tehdit etmekte olan âfât-ı ziyâ’dan ve müellifin-i cedideyi de tab’-ı âsârda mütemadiyen müsadif olmakta buldukları müşkilât ve tereddütten vikaye ve tahlis maksadıyla” Nazır Ahmet Şükrü Bey’in başkanlığında bir heyet oluşturmuş ve “Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi” başlığı altında bir dizi yayın gerçekleştirmiştir. Heyetin diğer üyeleri Süleyman Nazif, Cenab Şahabeddin, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, İsmail Hakkı Bey ve Osman Kemal Bey’dir. Eski eserleri unutulmaktan ve kaybolmaktan kurtarmak, hâlihazırdaki yazarların eserlerini okuyucularla buluşturmak amacını taşıyan projede Abdülhak Hâmid’in 30 kitabı yer almaktadır. Bu kitaplardan 1916 ve 1917 yıllarında basılan 10 eser şunlardır: *İlhâm-ı Vatan* (1916), *Finten* (1916), *Mektuplar* (1916), *Abdullahü’s-Sagır* (1917), *Yâdigâr-ı Harb* (1917), *İbn-i Musa* (1917), *Tayflar Geçidi* (1917), *Tarık* (1917), *Nazife* (1917), *Sardanapal* (1917). Projede yayınlanan diğer eserlere baktığımızda (Cenab Şahabeddin, *Avrupa Mektupları*; Leskofçalı Galib, *Divan*; Divan-ı Hersekli Arif Hikmet Bey; Namık Kemal, *Kanije* ve *Cezmi*) Abdülhak Hâmid’e ayrıcalık tanıdığını görüyoruz. (Proje hakkında bilgi için bkz. HarunTuncer, http://www.academia.edu/Bir_Kütüphanenin_Hazin_Hikayesi). Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi’nde kitabı yayınlanan ve dikkatimizi çeken bir başka isim ise bu seride yayınlanacak kitaplara karar veren heyette yer alan Cenab Şahabeddin’dir. Cenab, 1917 yılında Türk-Alman dostluğu çerçevesinde Almanya’ya gitmiş ve bu ülkeyle ilgili olumlu izlenimlerini *Avrupa Mektupları* başlığıyla aynı yıl kitap hâlinde neşretmiştir. Bu eseriyle propaganda sürecine katkı yapan Cenab Şahabeddin’in tıpkı Abdülhak Hâmid gibi örtülü ödenekten para aldığını düşünebiliriz. Ancak Mütareke döneminde İttihat ve Terakki’ye ve Millî Mücadeleye karşı çıkan ve 1917’de Rıza Tevfik’e yazdığı mektupta “Muhterem Üstat- Dün bendenizle Hâmid ve Nazif Beyefendileri Harbiye Nezareti’ne çağırıldılar. Nazır Paşa’nın selâmı ile birlikte şu ricasını tebliğ ettiler. ‘Zâbitan ve asâkiri teşvik ve teşci edecek âsâr-ı edebiye yetiştiriniz. Bu sırada zât-i âlilerinizin de dasitan vadisinde bir silsile-i nefâis yetiştirmeniz Nazır Paşaca pek ziyade bâis-i şükran olacağı söylendi ve bunun zat-ı üstadânelerine iblâğı bendenize havale olundu. Dasitanlar hamasiyata ait olacak. Yazılacak âsâra gayet vâsi ama gayet vâsi ücretler vaad buyruluyor” diyerek Feylesof’u da propaganda tarzında eser yazmaya teşvik eden Cenab’ın ismi nedense örtülü ödenek listesinde yer almamıştır. Ancak bu teklif İttihat ve Terakki karşıtı Rıza Tevfik tarafından kabul edilmeyecektir. (Cenab’ın Rıza Tevfik’e yazdığı mektubun metni için bkz. Tahir Alangu, Ömer Seyfettin, Ülkücü Bir Yazarın Romanı, YKY, İstanbul 2010, s. 300-301). Mütareke döneminde yayınlanan örtülü ödenek listelerinde yer almayan bir başka isim de Yusuf Ziya Ortaç’tır. Yine Enver Paşa’nın isteği doğrultusunda 1916 yılında yazdığı hamasi şiirleri *Akından Akına* başlığıyla kitap hâlinde neşreden Yusuf Ziya Ortaç, 10000 adet basılan ve cephelere dağıtılan bu kitap karşılığında şaire Harbiye Nezareti örtülü ödeneğinden 220 lira yani 22000 kuruş verilmiştir. (Bkz. Yusuf Ziya Ortaç, *Bizim Yokuş*, İstanbul 1966, s. 45; ayrıca bkz. Köroğlu, s. 207).

sadece iki eser *İlham-ı Vatan* ve *Yâdigâr-ı Harb* doğrudan savaşla ilgili eserlerdir.⁶² Maarif Nezareti'nin "Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi" projesi dahilinde "Külliyat-ı Âsâr" alt başlığı altında çıkan ve örtülü ödenek listesinde *Elhân-ı Vatan* olarak geçen *İlhâm-ı Vatan*⁶³, Hâmid'in Tanzimat'tan o döneme kadar tarihî ve vatanî konular etrafında yazdığı şiirler arasından yakın dostu Süleyman Nazif'in yaptığı seçmelerden oluşmaktadır. Kitapta Padişah Sultan Reşad'ın isteği dolayısıyla Çanakkale Savaşları üzerine yazdığı "İlhâm-ı Nusret" adlı şiir de yer almaktadır. *İlhâm-ı Vatan* başlığı altında gazetelere yansıyan örtülü ödenek rakamlarına baktığımızda Hâmid'in bu kitap karşılığı olarak devletten 15.000 kuruş aldığını görüyoruz. Bu rakam muhtemelen "Külliyât-ı Âsâr"ı karşılığında aldığı 110.000 kuruş dâhilindedir.

Abdülhak Hâmid açıklamasının devamında Harbiye Nezaretinin örtülü ödenek listesinde yer almayan başka bir rakamdan söz eder. "Ordu-yı Hümâyûn'u teşci' ve tebcil için yazdığım bir kitaptan dolayı Harbiye Nezareti 100.000 kuruş vermiş idi." diyen şairin sözünü ettiği kitap *Yâdigâr-ı Harb*⁶⁴ isimli tiyatro metni olmalıdır. Maarif Nezareti tarafından "Külliyat-ı Âsâr" dahilinde basılan bu kitap için şairin Harbiye Nezaretinden ayrıca para aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁵ Bu rakamları alt alta getirdiğimizde ise karşımıza 240.000 kuruş gibi bir rakam çıkmaktadır.⁶⁶ Aynı zamanda bu meblağ devletin propaganda karşılığı olarak bir sanatçıya ödediği en yüksek rakama karşılık gelmektedir. Nitekim Abdülhak Hâmid sadece bu dönemde değil Cumhuriyet sonrasında da eşine az rastlanır bir devlet himayesi görmüş, ölümünden (1937) sonraki süreçte dahi Tek-Parti otoritesi tarafından yürütülen sistematik faaliyetlerle kurucu bir edebiyat dehası olarak tasavvur edilip mitleştirilmeye çalışılmıştır.⁶⁷ İkinci sırada yer alan Mehmet Emin'in 136.040 kuruş aldığını burada hatırlayalım.

62 Diğer eserler için bkz. 61 no'lu dipnot.

63 *İlhâm-ı Vatan*, İstanbul 1332 [1916], 94+6 s.

64 *Yadigâr-ı Harb*, İstanbul 1335 [1917], s. 131+4 s.

65 Nitekim bu rakam İnci Engin'in çalışmasından naklen (Abdülhak Hamit Tarhan Tiyatroları I: Sabr ü Sebat/ İçi Kız/Liberte/Yâdigâr-ı Harb, İstanbul 1995, s. 15) Erol Koroğlu tarafından da zikredilmektedir (a.g.e., s. 324).

66 Hâmid'e savaş sırasında devletten yapılan ödeme bunlarla sınırlı değildir. Peyâm-Sabah'ta yayınlanan açıklamasında ("Bir İlah", nr. 635-11060, 9 Eylül 1920, s. 2) ailevi sebepler, ev kirası ve "müzâyaka-i maişet"ten dolayı devamlı surette devletten yardım aldığından söz eder. Bu durum Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Hâmid'i daha yakından tanıma imkânı veren bu ilginç açıklamayı aynen şöyledir:

"7 Eylül 1920 tarihiyle çıkan dünkü nüshada Peyâm-Sabah bir Hân-ı Yağma listesi neşrediyor. Filvâki bir tarihte Sadâret'ten bana harcırah olarak 30000 kuruş verilmiş idi. Çünkü o tarihte Almanya Hariciye Nazırı olan Mösyö Kolman ile Türk ve Alman edebiyatını her iki millet efradına bildirmek üzere burada kendisi sefir iken başladığımız bir teşebbüse Berlin'de devam etmeye memur olmuş idim. Sadrazamlar tarafından beni tatyib için verilen meblâğ bundan ibaret değildir. Brüksel'den infisalim üzerine bir sene açıkta kaldığım için tazminat olarak yine Sadâret'ten şehriye 50 lira veriliyor idi. Amerika'da vefat eden oğlumun zevcesiyle kızlarına verilmek üzere sadr-ı lâhik paşa hazretleri ise 400 lira itâ buyurmuşlar ve müzâyaka-i maişette bulunduğumu bildikleri için atıyye-i seniyye ile taltifime de delâlet buyurmuşlardı. Gariptir ki İttihatçılar beni İtilâfçı, İtilâfçılar ise İttihatçı zannettikleri hâlde her iki fırkadan da hürmet görürdüm. Hâlbuki hiçbir fırkaya mensup değildim. Külliyât-ı Âsârımı Maarif Nezareti 110000 kuruşa satın almıştı. Ordu-yı Hümâyûn'u teşci' ve tebcil için yazdığım bir kitaptan dolayı Harbiye Nezareti 100000 kuruş vermiş idi. Hükümet tarafından bir ikametgâh tahsis edilmesi tasavvuru kuvvede kaldığından iki sene zarfında ikametgâhımın bedel-i icârî da tesviye ediliyordu. Yukarıdan aşağı ta'dâd ettiğim bu meblâğın cümlesi mahsûl-ı kalemdir ki abd-i âcizi bilenler nezdinde müsellemdir. Benim kalemin harc-ı âlemidir."

67 Şerif Eskin, "Sevgili Ölümüz: Abdülhak Hâmid'in Ardından Halkevlerinde Düzenlenen Anma Törenleri ve Bir Ulusal Mit Yaratım Süreci", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 10, 2017, s. 135-169.

SONUÇ

Devlet idaresinde tartışmalı konuların başında örtülü ödenek harcamaları gelmektedir. Özellikle başarısızlığa bağlı olarak geçmiş iktidarı sorgulamak ve devr-i sâbık anlayışıyla eleştirmek söz konusu olduğunda gündeme gelen bu mesele, Mütareke döneminde iktidardan uzaklaşmış olan İttihat ve Terakki için de söz konusu olmuş, bir müddet kamuoyunu meşgul etmiştir. Kuşkusuz Mütareke dönemi gazeteleri merkeze alınarak ortaya konulan bu çalışma yeni ortaya çıkacak bilgi ve belgelerle daha da zenginleşecektir. Yukarıda yer alan kaynaklar ve değerlendirmeler ışığında Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki iktidarı tarafından Harbiye Nezareti örtülü ödenek hesabından matbuat dünyasına yapılan ve Mütareke döneminde basına yansıyan ödemelerle ilgili olarak aşağıdaki sonuçlara ulaşmak mümkündür.

1. Mütareke basınında örtülü ödenek tartışması Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından ve Enver, Talat ve Cemal Paşa'ların yurt dışına çıkmasından hemen sonra başlamış İttihat ve Terakki iktidarına yönelik olarak bu konuda ilk liste 21 Teşrinisânî (Kasım) 1918 tarihinde yayınlanmıştır.
2. Harbiye Nezareti kaynaklı örtülü ödenek listeleri 21 Kasım 1918-10 Eylül 1920 arasında yayınlanmıştır. Geniş listelerin özellikle İttihat ve Terakki ile Millî Mücadele karşıtı Damat Ferit Paşa hükümetleri zamanında (19-20 Nisan 1919, 7-10 Eylül 1920) yayınlanması ayrıca anlamlıdır. Nitekim Damat Ferit Paşa hükümetinin 17 Ekim 1920 tarihinde düşmesi ve yerine Ahmet Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasından sonra bu konu gündemden düşecektir.
3. Tıpkı Damat Ferit Paşa gibi İttihat ve Terakki ile Millî Mücadele'ye muhalif olan *Alemdar*, *Peyâm* ve *Peyâm-Sabah* gazeteleri örtülü ödenek konusunu basında sürekli gündemde tutmak isteyen gazeteler olmuştur.
4. *Kırmızı-Siyah Kitab*, *Yeni Mecmua*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Ermenice *Hayrenak* gazetesi, *Çiftçiler Derneği Mecmuası*, *Hâver*, örtülü ödenek hesabından desteklenen gazete, dergi ve kitaplardır.
5. Tanin, Hilâl ve Servet-i Fünûn Matbaaları örtülü ödenekten ödeme yapılan matbaalardır.
6. Ahmet Rasim, Mevlânzâde Rifat, Celâl Sâhir (Erozan), Samipaşazâde Sezai, Kâzım Nami (Duru), Mehmet Emin (Yurdakul), Abdülhâk Hâmid (Tarhan), Ahmed Cevad Emre, Celâl Nuri (İleri), Ahmet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi, örtülü ödenek hesabından ödeme yapılan şair ve yazarlar olmuştur. Bunlardan Mevlânzâde Rifat'ın İttihat ve Terakki muhalifi oluşu dikkat çekmektedir.
7. Örtülü ödenek konusuyla ilgili bazı yazarlar (Abdülhak Hâmid, Mehmet Emin Yurdakul, Enis Avni, Kâzım Nami (Duru), Mevlânzâde Rifat, Ahmet İhsan Bey,) ve

kurumlar (Hilâl Matbaası) gazetelere açıklama göndermişler, aldıkları paraların izahını yapmışlar, diğerleri ise sessiz kalmayı yeğlemişlerdir.

8. Gazetelerde yayınlanan Harbiye ve Dâhiliye Nezaretleri kaynaklı listelerin tam bir liste olduğunu söylemek güçtür. Zira daha sonraları ortaya çıkan bilgiler ve yapılan açıklamalar göz önüne alındığında İttihat ve Terakki döneminde en azından Cenab Şahabeddin ve Yusuf Ziya Ortaç gibi isimlerin de örtülü ödenekten para aldıklarını görüyoruz. Ancak yayınlanan listelerde bu iki isim yer almamaktadır. Bu ise yapılan çalışmanın titizliği ve güvenilirliği konusunda soru işaretlerini arttıran bir durumdur.

KAYNAKÇA

a. Gazeteler

Alemdar, nr. 13, 27 Kânûnuevvel [Aralık] 1918; nr. 15, 29 Kânûnuevvel [Aralık] 1918; nr. 16, 30 Kânûnuevvel [Aralık] 1918; nr. 21, 4 Kânûnusânî [Ocak] 1919; nr. 22, 5 Kânûnusânî [Ocak] 1919; nr. 34, 17 Kânûnusânî [Ocak] 1919; nr. 120, 19 Nisan 1919; nr. 121, 22 Nisan 1919; nr. 123, 24 Nisan 1919; nr. 622-625, 7-10 Eylül 1920.

Dersaadet, nr. 54-55, 7-8 Eylül 1920.

Hâdisat, nr. 19, 7 Teşrinisânî [Kasım] 1918; nr. 33, 21 Teşrinisânî [Kasım] 1918; nr. 34, 22 Teşrinisânî [Kasım] 1918.

İkdam, nr. 7825, 24 Teşrinisânî [Kasım] 1918; nr. 8448, 8 Eylül 1920.

Sabah, nr. 10457, 27 Kânûnuevvel [Aralık] 1918.

Serbestî, nr. 188, 28 Kânûnuevvel [Aralık] 1918.

nr. 17, 31 Kânûnuevvel [Aralık] 1918.

Tasvir-i Efkâr, nr. 2571, 25 Teşrinisânî [Kasım] 1918; nr. 2567, 21 Teşrinisânî [Kasım] 1918; nr. 2595, 19 Kânûnuevvel [Aralık] 1918.

Takvim-i Vekâyi, nr. 3407, 30 Teşrinisânî [Kasım] 1334; nr. 3625, 17 Ağustos 1919; nr. 3644, 13 Eylül 1919; nr. 3690, 5 Teşrinisânî [Kasım] 1919; nr. 3833, 21 Nisan 1920; nr. 3861, 24 Mayıs 1920; nr. 4122, 29 Mart 1921.

Peyâm, nr. 42-49, 15-21 Eylül 1919.

Peyâm-Sabah; nr. 633-11063, 7 Eylül 1920; nr. 635-11060, 9 Eylül 1920.

Sabah, nr. 10572-73, 21-22 Nisan 1919.

Vakit, nr. 535, 24 Nisan 1919.

Vakit, nr. 986-987, 989, 7-8, 10 Eylül 1920, s. 1-2;

Yeni Gazete, nr. 141, 21 Nisan 1919.

b. Kitaplar, Makaleler, Ansiklopedi Maddeleri

ALANGU, Tahir, Ömer Seyfettin, Ülkücü Bir Yazarın Romanı, YKY, İstanbul 2010

AYDIN, Mehmet, "İttihat ve Terakî'ye Yönelik İstanbul Basınında Yer Alan Bazı Yolsuzluk İddiaları", Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall 2008, s. 696-706.

AYVERDİ, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Ocak 2010.

BİRİNCİ, Ali, "Rıfat Bey (Mevlânzâde), Osmanlılar Ansiklopedisi, c. II, İstanbul 1998, s. 461-463.

ÇAVDAR, Necati, "Tevfik Paşa Hükümeti'nin Sulh Hazırlıkları ve Paris Sulh Konferansı'na Sunduğu Ermeni Meselesine Dair Bir Çözüm Önerisi", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. I, (2011), s. 19-33.

ÇORUK, Ali Şükrü, "Abdülhak Hâmid yahut Zoraki Propagandist", Türk Edebiyatı, nr. 492, Ekim 2014, s. 82.

ESKİN, Şerif, "Sevgili Ölümüz: Abdülhak Hâmid'in Ardından Halkevlerinde Düzenlenen Anma Törenleri ve Bir Ulusal Mit Yaratım Süreci", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, nr. 10, Güz 2017, s. 135-169.

KAHRAMAN, Alim, "Yeni Mecmua", DİA, c. 43, İstanbul 2013, s. 430.

KARACA, Alâattin, Necip Fazıl Adnan Menderes İlişkisi, Ankara 2009.

KARACA, Nesrin Tağızade, Celâl Sahir Erozan, Ankara 1992.

KERİMOĞLU, Hasan Taner, "Balkan Savaşları'nda Osmanlı Propagandası: Neşr-i Vesâik Cemiyeti", Tarih İncelemeleri Dergisi XXIX / 2, 2014, s. 539-561.

KERMAN, Kerman, "Samipaşazâde Sezai", DİA, c. 36, İstanbul 2009, s. 77.

KOZAN, Ali-Ali Çakırbaş, Ali, "Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tahir Bey'in Menâkıb-ı Harb Risalesi", Tarih'in Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 9, Yıl 2013, s. 37-71.

KÖROĞLU, Erol, Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), İstanbul 2010.

ORTAÇ, Yusuf Ziya, Bizim Yokuş, İstanbul 1966.

TANSEL, Feyziye Abdullah, Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-1 Şiirler, Ankara 1969.

TUNCER, Harun, "Bir Kütüphanenin Hazin Hikâyesi", <http://www.academia.edu/28588213>.

Yahya Kemal [Beyatlı], Siyasî ve Edebî Portreler, İstanbul, 3. Baskı, İstanbul 1986.

